

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

מאמר זה מבקש לבחון את ההתפתחות בתהליך הקיום של מצוות ארבעת המינים בעת העתיקה, החל מהופעתה בתורה שבכתב ועד לתקופה שבה נוסחו בכתב פרטי המצווה בתקופת המשנה והתלמוד. תיאור ההתפתחות ייבחן לאור המקורות הספרותיים והאמנותיים מתקופה ארוכה זו, תוך ניסיון להשוות בין התמונה המשתקפת מן המקורות ההיסטוריים ובין הפרשנות ההלכתית המוכרת לנו מן המשנה והתלמוד, ובדרך שנקבעה לדורות לאחר חורבן הבית השני.

א. מצוות ארבעת המינים בתקופת המקרא – שמחת האסיף

מצוות ארבעת המינים בחג הסוכות מופיעה ב'פרשת המועדות' בספר ויקרא: "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפֹת תמרים וענף עץ עבֹת וערבי נחל ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים" (כ"ג, מ). הציווי אינו מפרט מהי מטרת הלקיחה, וכן מהו זיהויים המדויק של ענף עץ העבות ופרי עץ ההדר. ההשלמות לכך והדיונים בפרטים הנוספים הנוגעים לארבעת המינים מצויים בתורה שבעל פה ובפרשנות לסוגיה ולדורותיה. מלבד הופעה זו, אין התייחסות מפורשת לארבעת המינים בכ"ד ספרים. האזכור היחידי לחלק מהמינים הוא בתיאור ההכנות לחגיגת הסוכות בימי עזרא: "צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבֹת לעשת סֶפֶת ככתוב" (נחמיה ח', טו). שני הציוויים מציגים, לכאורה, תמונה שונה במקצת, הן מבחינת מספר המינים וזהותם הן מבחינת הזיקה בין המינים ובין מצוות סוכה.¹ היעדרם של "פרי עץ הדר" ו"ערבי

* המטבעות המוצגות במאמר זה הן מאוסף ד"ר דוד וימימה יסלון. התמונות מתפרסמות באדיבותם.

1. הרב יואל בן-נון טוען ('חג הסוכות-אסיף וכפל המשמעות של הרגלים', בספר זה, עמ' 11-32) שבחג הסוכות, כמו בשאר הרגלים, קיימים שני פנים המיוצגים במצוות החג. חג הסוכות, הוא החג ההיסטורי, מיוצג במצוות סוכה הנוהגת בגבולין בעיקר על ידי מי שאינו עולה לרגל, וחג האסיף – החג החקלאי, מיוצג באמצעות ארבעת המינים המובאים אל המקדש בדומה לביכורים (על הקשר בין ארבעת המינים ובין המקדש ראה בהמשך המאמר). עזרא הסופר איחד בין שתי המצוות הללו, שעד עתה נהגו בנפרד, ואיחד זה משתקף בפסוקים בספר נחמיה.

נחל" מרשימת העצים בספר נחמיה מצד אחד, והופעת "עלי הזית" ו"עלי עץ השמן" מצד שני, יוצרים פער מסוים בין שני המקורות. קושי נוסף בהסברת תיאור הענפים בספר נחמיה הוא הכפילות הקיימת, לכאורה, בין עלי ההדס ובין עלי עץ העבות, מול הפרשנות המקובלת בספרות חז"ל: "ענף עץ עבות' – את שענף עצן דומה לקליעה זה הדס";² "תנו רבנן: 'ענף עץ עבות' – שענפיו חופין את עצו. ואי זה הוא – הוי אומר זה הדס" (סוכה לב ע"ב).³ מעל לכל אלה, מרחפת השאלה על המטרה של לקיחת המינים בספר נחמיה – "לעשות סֶכֶת ככתוב". שאלה זו עודדה את הכיוון הפרשני המזהה בין מצנות ארבעת המינים ובין מצנות סוכה – שתי המצוות של חג הסוכות, פרשנות הנשענת גם על ההקבלה הלשונית בין שתי הפרשות בנוגע לשניים מהמינים: "תמרים" ו"עץ עבות". כיוון זה איננו פותר את הפער בין ספר ויקרא לספר עזרא בנוגע ל"ערבי נחל" ול"פרי עץ הדר" מצד אחד, ול"עלי הזית" ו"עלי עץ השמן" מצד שני.

השומרונים, הצדוקים והקראים זיהו בין מצנות סוכה לארבעת המינים באופן מוחלט. כלומר: המצווה לקחת ארבעה מינים מתייחסת, לדעתם, לחובת ההכנה לקראת הקמת הסוכה, ולא כחובה עצמאית המנותקת מן הישיבה בסוכה. כמה מבין החוקרים החדשים ראו בפרשנות הכיתתית לפסוקים אלה, עדות לנוהג הקדום הכולל עד לשלהי תקופת הבית השני.⁴ הראיות לגישתם הן הפרשנות המשתמעת מן הפסוקים בספר נחמיה, וכן היעדר ההתייחסות ללקיחת ארבעת המינים כחובה עצמאית בספרות הקדומה, לעומת הופעתה בספרות המאוחרת של ימי הבית השני, בספרות חז"ל ובמטבעות היהודים של המרד הגדול ושל מרד בר-כוכבא. הופעת ארבעת המינים כסמל עצמאי בתדירות גבוהה בתקופה המאוחרת לתקופת המקרא, מוכיחה, לדעתם, את לידתה המאוחרת של המצווה באופן שאנו מכירים אותה, כחובת נטילה עצמאית. ר' יעקובי יישמה עיקרון זה על הפרשנות השומרנית למצנות ארבעת המינים. היא עמדה על היעדר סמל ארבעת המינים בממצא הארכאולוגי השומרני לגווניו והציעה לראות בכך (כלומר, בפסיפסים של בתי כנסת שאין בהם ארבעת המינים) אמת מידה נוספת

2. תורת כוהנים אמור פרשה יב ו, מהד' ווייס קב ע"ד.

3. ראה על כך בדבריו של רב חסדא המובאים בהמשך.

4. ר' יעקובי, 'ארבעת המינים בקרב היהודים והשומרונים', ארץ ישראל כה, תשנ"ז, עמ' 406; י"ש ליכט, מועדי ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 176; מ' קוכמן, ספרי עזרא ונחמיה, אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ירושלים 1985, עמ' 158. ד' שפרבר אימץ גישה זו במאמר מפורט: 'מצוות "ולקחתם לכם" בחג הסוכות והתפתחותה', סידרא טו, תשנ"ט, עמ' 167. לדעתו גם המנהג הקדום של יהדות אתיופיה שלא ליטול ארבעה מינים מהווה עדות לדרכי הקיום של המצווה בעת הקדומה. ייתכן לדעתי, שההימנעות של יהודי אתיופיה מקיום מצנות ארבעת המינים נובעת מריחוקם מהמקדש, וכפי שהוצע בנוגע למנהגי ימי הבית השני. עיין: ג' אלון, 'לחקר ההלכה של פילון', מחקרים בתולדות ישראל א, ירושלים 1978, עמ' 112-113.

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

לזיהוי ממצא כממצא שומרונני, בנוסף לאמות המידה המקובלות, כדוגמת היעדר דמויות ושימוש בשפה העברית והארמית.⁵

פרשנות מרוככת לסתירה לכאורה שבין הפסוקים בנחמיה לפסוקים בוויקרא מציעה, שאכן ישנה זיקה בין ארבעת המינים ובין מצוות סוכה באופן שזו קיימת לצד זו. כלומר ישנה חובה ליטול ארבעה מינים ובנוסף חובה לבנות סוכה העשויה גם היא ממינים אלו. בשיטה זו נקט רבי יהודה: "אין סוכה נוהגת אלא בד' מינים שבלולב" (סוכה לו ע"ב).⁶ בדרך דומה ביקשו חז"ל לתרץ את הכפילות בפסוקים בנחמיה בהתייחסות למיני ההדס: "עלי הדס" ו"עלי עץ עבות":

רב חסדא אמר מהכא, 'צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמר ועלי עץ עבות'. היינו הדס היינו עץ עבות? אמר רב חסדא הדס שוטה לסוכה, ועץ עבות ללולב.

לפי פרשנות זו, המונח 'הדס' בפסוק מתייחס לעלי ההדס השוטה (שאינו בו די עלים היוצאים מקנה אחד, ולכן הוא פסול לנטילת לולב), שניתן לייצרו לשם עשיית הסכך, ואילו המונח 'עבות' (כלומר שיש בו לפחות שלושה עלים מקנה אחד) מתייחס להדס הכשר – זה שיוצאים בו ידי חובת נטילת ארבעת המינים.⁷ פרשנות זו קשה מעט ביישוב פשוטו של מקרא בספר נחמיה, שהרי מן הפסוק משתמע שלקחת הענפים בספר נחמיה אכן נועדה לשם הקמת הסוכה: "לעשת סֶכֶת ככתוב" ולא לחובת נטילה עצמאית. גם ההבחנה בין 'הדס' ל'עבות' אינה עולה מתוך הפסוק.

מכל מקום, נדמה שההצעה הנגדית, הקושרת את ארבעת המינים למצוות הקמת סוכה באופן בלעדי, אף היא אינה מוכחת, וכאמור, אינה פותרת את כל הבעיות בכתוב. ראשית, מפני שקשה להוכיח מן השתיקה של המקורות הקדומים את אי-קיומה של מצוות ארבעת המינים בתקופת הבית הראשון. שהרי גם מצוות סוכה, שהכול מודים

5. ר' יעקובי (לעיל, הערה 4). עוד בעניין הטיפולוגיה של בתי הכנסת השומרונניים ראה: י' מגן, 'בתי כנסת שומרונניים', בתוך: א' שטרן וח' אשל (עורכים), ספר השומרוננים, ירושלים תשס"ב, עמ' 382-443; י' נוה, 'על כתבם וכתובותיהם של השומרוננים בעת העתיקה', בתוך: ספר השומרוננים, שם, עמ' 372-381.

6. הגישה הפרשנית לעיל רואה במקור זה עדות נוספת לקיומו של המנהג הקדום, המממש את חובת לקחת ארבעת המינים לבניית הסוכה בלבד. מנגד ניתן לטעון, שהכל מסכימים שבימי רבי יהודה נהגה מצוות ארבעת המינים כחובת נטילה עצמאית ובמנותק ממצוות הסוכה, ובכל אופן מחייב רבי יהודה, בניגוד לדעת חבריו, להקים את הסוכה מארבעת המינים. עובדה זו מלמדת על תפיסתו העקרונית בנוגע למצוות סוכה, ולא דווקא על ההתפתחות הכרונולוגית של מצוות ארבעת המינים. מקורות נוספים ודיון נוסף בעניין זה ראה: ד' שפרבר (לעיל, הערה 4), עמ' 169, הערה 4.

7. על פי הספרא והתלמוד הבבלי בסוכה שהוזכרו לעיל.

בקיומה בתקופת המקרא, אף היא אינה מופיעה במקורות הספרותיים בתדירות גבוהה וכך גם מצוות נוספות, כמו מצוות תפילין ומזוזה שאינן נזכרות פעמים רבות במקרא, ואין למדים אודותם מן השתיקה.⁸ פרשנות זו גם נראית מעושה למדיי בניסיון ההסבר של הפסוקים בספר ויקרא בפרשת המועדות בנוגע לחובת הלקיחה, שכביכול מתארת חובת לקיחה שנועדה לשם מצנות סוכה, וכפי שכבר העירו על כך פרשנים וחוקרים.⁹ באשר לזיהוי המינים ולאופן קיום המצווה, כלומר, היכן נהגה המצווה, במשך כמה ימים וכיצד קיימו את הנטילה, קשה להסיק במדויק מתוך המקרא. מצד אחד, חובת הלקיחה מתייחסת ליום הראשון, אך מצד שני מצנות השמחה מקיפה שבעה ימים. האם השמחה לפני ה' נעשית עם ארבעת המינים? ואם כן, כיצד? בשאלות אלו אין לנו אלא את העדויות המאוחרות יותר מימי הבית השני ואת הפרשנות והספרות ההלכתית.¹⁰ הטעמים לקיום המצווה במקרא רמזים ב'פרשת המועדות', הן בתאריך הנקוב לקיום המצווה: "אך בחמשה עשר יום לחדש השביעי באספכם את תבואת הארץ" (ויקרא כ"ג, ט), הן בהוראה הצמודה למצנות הלקיחה: "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים" (שם, מ). דומה, שמצנות לקיחת ארבעת המינים בתורה קשורה לחגיגות האסיף ולשמחה הנלווית לחגיגות אלו, וכדברי ר"י אברבנאל:

ומזה הטעם עצמו, רצונו לומר מאסיפת התבואות, צוה גם כן 'ולקחתם לכם ביום הראשון... ושמחתם לפני ה''. הנה אם כן טעם הד' מינים שבלולב לא היה לטעם מצוות הסוכות, כי היא היתה לזכרון 'כי בסכות הושבת'. ולקחת הד' מינים שבלולב היה לשמחה ולהודות לה' בעבור אסיפת התבואות.¹¹

יצוין, שמרכיב השמחה מהווה מוטיב חוזר בולט בהתייחסויות המקראיות לחג הסוכות (דברים ט"ז, יג, טו; מל"א ח', סו; נחמיה ח', יז). אכן, ציון השמחה במקורות אלו מתייחס לאו דווקא לחג האסיף, אלא לעתים הוא מתייחס לאירוע חגיגי ייחודי שנצמד

8. על הבעייתיות שבלמידה מתוך השתיקה ראה: ג' אלון, 'ההשכיחה האומה וחכמיה את החשמונאים?', מחקרים בתולדות ישראל א (לעיל, הערה 4), עמ' 21.
9. ראה: פירוש אבן עזרא, ויקרא כ"ג, מ; ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל א (לעיל, הערה 4), עמ' 81; נ' ליבוביץ, עיונים חדשים בספר ויקרא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 364-365; י"ש ליכט (לעיל, הערה 4); י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית ח, ירושלים תשכ"ט, עמ' 327; י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס, עמ' 175.
10. דיון מפורט בנוגע לסוגיות אלו מצוי בדבריו של י' תבורי (לעיל, הערה 9), עמ' 175-190. בנוגע לזיהוי המינים ראה: י' פליקס, עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, וביתר תמציתיות: י' פליקס, ויקרא, אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ירושלים 1987, עמ' 173-174, ולאחרונה בספרו של ד' עמר, ארבעת המינים, תל אביב תש"ע.
11. פירוש אברבנאל לתורה, ויקרא כ"ג. בנוגע להבחנה בין חג הסוכות ההיסטורי ובין חג האסיף החקלאי, ראה גם: מ' ברויאר, פרקי מועדות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 570-581.

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

לתאריך זה, כמו חנוכת הבית הראשון בימי שלמה וחדוש חגיגת חג הסוכות בימי עזרא ונחמיה. יחד עם זאת נדמה, שהבחירה לציין מועדים אלה בצמידות לחג הסוכות, נובעת מזהותו של החג בכלל, ושל נטילת ארבעת המינים בפרט וכהפגנת שמחה הקשורה בחג האסיף.¹²

ב. ארבעת המינים בתקופת הבית השני – בין חובת המקדש לחגיגת ניצחונות לאומיים ביחס לשלהי תקופת הבית השני מתקבלת תמונה ברורה בנוגע לנוהגי נטילת ארבעה מינים. ברור שבתקופה זו נטלו ארבעה מינים ללא קשר למצוות סוכה. יחד עם זאת, עיון במקורות אלה מלמד על מספר מאפיינים של המצווה, השונים מנוהגי המצווה כפי שהם מוכרים לנו מן התקופה שלאחר החורבן, שכל הנראה עוצבו בהתאמה למציאות החדשה לאחר החורבן. כמה ממקורות הבית השני כורכים את מצוות נטילת ארבעת המינים עם העלייה למקדש. כך למשל בדברי יוסף בן מתתיהו:

ולכשיזכו (לבוא) אל ארץ אבותיהם עליהם לעלות אל אותה העיר שתשמש להם מטרופולין בזכות המקדש, ולחוג חג של שמונת ימים ולהעלות בימים אלה עולות ולהקריב קרבנות תודה לאלהים ולשאת בידיהם זר של הדס וערבות מחובר לכף תמרים ופרי עץ הדר.¹³

וכן בדברי ספר היובלים המקשר את המצווה לסיבוב סביב המזבח:

ועל כן הוקם בלחות השמים על ישראל כי יהיו עושים את חג הסוכות שבעת ימים בשמחה בחדש השביעי ויהי לרצון לפני ה' חק עולם לדורותם בכל שנה ושנה. ואין לזה קץ הימים כי לעולם הוקם לישראל לעשתו וישבו בסכות ושמו כתרים על ראשם ולקחו ענף עץ עבת וערבי נחל. ויקח אברהם לבות תמרים ופרי עץ הדר וסבב מדי יום ביומו את המזבח בענפים שבע ליום ובבקר להלל ויודה לאלהיו על הכל בשמחה.¹⁴

12. זהו גם המקור, מן הסתם, לכינוי שהתקבל לחג הסוכות: "זמן שמחתנו". יצוין כי כינוי זה מופיע לראשונה בסידור רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קעג, ובסידור רס"ג, ירושלים תש"א, עמ' רנג. ראה: י' תבורי (לעיל, הערה 9), עמ' 157, הערה 7.

13. קדמוניות היהודים, ג' י ד, מהד' שליט, ירושלים-תל אביב 1978, עמ' 98. אפשר שהזר המתואר בדברי יוספוס הוא הזר המופיע במטבעות מרד בר-כוכבא, על פי פרשנותו של ז' עמר (לעיל, הערה 10).

14. ספר היובלים, מהד' כהנא, ירושלים תשל"ל, ט"ז כט-לא, עמ' רנו.

התיאור המתייחס לימי אברהם משקף בוודאי את הנוהג המקובל בזמן הכתיבה של ספר היובלים.

מקורות אלו הביאו לדעה, שבמהלך הבית השני נהגה מצוות ארבעת המינים אך ורק במקדש, ושרק לאחר חורבנו, או אולי סמוך לחורבנו, הורחבה המצווה גם לגבולין.¹⁵ ג' אלון סבור שפילון, בן המאה הראשונה לספירה, דילג על מצוות ארבעת המינים ושתק מלהזכירה היות שהיא לא נהגה בגבולין.¹⁶ לדעתו, ההלכה במשנה "בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד" מלמדת על העתקה הדרגתית של המצווה מן המקדש לעיר בשלהי תקופת הבית השני. עדותו של רבי אליעזר בר' צדוק אודות ההליכה של אנשי ירושלים עם ארבעת המינים ממקום למקום¹⁷ משקפת, לדעתו, את השלב הבא בתהליך ההרחבה של הנוהג במצוות ארבעת המינים, מן המקדש לעיר ירושלים.¹⁸

לדעת אלון, חילופי המנהגים בין בבל לארץ ישראל, היינו שבבבל לא נהגו ליטול לולב ביום ראשון שחל להיות בשבת, וכן באלכסנדריה של מצרים,¹⁹ לעומת המנהג ליטול ארבעה מינים ביום ראשון שחל להיות בשבת בארץ ישראל, מעידים שמצוות ניטלת לולב התפשטה קודם בארץ ישראל ואחר כך עברה לבבל.

עדות אפשרית נוספת לזיקה ההדוקה בין המקדש לארבעת המינים בתקופת החשמונאים מצויה בתיאור חגיגת ימי החנוכה כתשלומים לחג הסוכות בספר מקבים ב:

וביום אשר טמא המקדש בידי נכרים ביום ההוא היה טיהור המקדש בעשרים וחמישי בחודש ההוא הוא כסלו ויחוגו את שמונת הימים בשמחה כחג הסוכות, בזכרם את רעותם לפני זמן מה בחג הסוכות בהרים ובמערות כחיות השדה ועל

15. יצוין, שהזיקה בין ארבעת המינים ובין המקדש עולה כבר מן הפסוקים בספר ויקרא: "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים" (כ"ג, מ), באזכור חובת השמחה לפני ה'. על זיקתם של ארבעת המינים והסוכה למקדש בהקשרים הלכתיים ופילוסופיים עמד בהרחבה י' נגן, מים, בריאה והתגלות: חג הסוכות במחשבת ההלכה, עתניאל תשס"ח, עמ' 83-131. על הקשר בין חג הסוכות למקדש ראה גם: ח' בירנבוים, 'על חג הסוכות בימי הבית השני', על אתר טז, תשע"א, עמ' 47-56.

16. ג' אלון (לעיל, הערה 4). להסבר אחר לשתיקה זו ראה: א"א אורבך, ההלכה – מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984, עמ' 302, הערה 50.

17. תוספתא סוכה פ"ב ה"י, מהד' ליברמן עמ' 265.

18. ג' אלון (לעיל, הערה 4), עמ' 114. תיאור זה יידון בהרחבה בהמשך.

19. בהסתמך על המעשה של רבי אבהו, ראה: ירושלמי עירובין פ"ג, כא ע"ג.

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

כן בענפי עץ עבות ובענפי הדר וב(כפות) תמרים בידיהם הודו לאשר הצליח בידם לטהר את מכוננו.²⁰

העלאת הענפים הרעננים למקדש בחג החנוכה מתפרשת, לדעתי, כמעין תיקון או תשלומים, לחוסר היכולת לחגוג את חג הסוכות בזמנו כראוי, היינו במקדש. התיאור: "בזכרם שלפני זמן קצר הם עשו את חג הסוכות כשהם רועים במערות כדרך החיות", מלמד על תפיסתם בנוגע לנטילת ארבעת המינים מחוץ למקדש, כמציאות לא טבעית וכנוהג שנובע מתוך ההכרח.

י' משורר, לעומת זאת, ראה בתיאור קיום מצוות ארבעת המינים במקבים ב ביטוי לתפיסה הלאומית של חג הסוכות, עם המשמעות הסמלית הרחבה שנודעה לכפות תמרים בעולם ההלניסטי-רומי. בעולם הסמלים הרומי נתקשרו כפות התמרים עם ניקי, אלת הניצחון היוונית (ויקטוריה הרומית). משמעות זו של ציון ניצחון באמצעות הנפת כפות תמרים חדרה לדעת רבים גם ליהדות.²¹ הדבר מתבטא יפה במדרש חז"ל מפורסם על ארבעת המינים כסמל ניצחון:

א"ר אבין משל לשנים שנכנסו אצל הדיין ולית אנן ידעין מאן הוא נוצח אלא מאן דנסב באיין בידיה אנן ידעין דהוא נצוחי. כן ישראל ואומות העולם באין ומקטרגים לפני הקב"ה בראש השנה ולית אנן ידעין מאן נצח אלא במה שישראל יוצאין מלפני הקב"ה ולולביהן ואתרוגיהן בידן אנו יודעין דישראל אינון נצוחי. לפיכך משה מזהיר לישראל ואומר להם 'ולקחתם לכם ביום הראשון'.²² [תרגום: אמר רבי אבין: משל לשנים שנכנסו אצל הדיין ואין אנו יודעים מי הוא המנצח אלא מי שנושא כף תמר בידו אנו יודעים שהוא המנצח. כך ישראל ואומות העולם באים ומקטרגים לפני הקב"ה בראש השנה ואין אנו יודעים מי מנצח אלא במה שישראל יוצאין מלפני הקב"ה ולולביהם ואתרוגיהם בידם אנו יודעים שישראל הוא שניצח. לפיכך משה מזהיר לישראל ואומר להם 'ולקחתם לכם ביום הראשון'.]

מדרש זה מתאר באופן ציורי למדיי את לקיחת ארבעת המינים כעדות לניצחונם של ישראל מול אומות העולם. כפות תמרים מופיעות בתדירות יחסית על מטבעות

20. מקבים ב, בתוך: הספרים החיצונים, מהד' כהנא, ירושלים 1978, עמ' ריא. בתרגומו החדש של שוורץ, שמותיהם של המינים אינם כה מפורשים: "בהחזיקם מטות וענפים רעננים וגם (כפות) תמרים...". מכל מקום גם הוא מודה שכוונת המחבר לארבעת המינים. ראה: מקבים ב, מבוא תרגום ופירוש, מהד' שוורץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 208.

21. י' משורר, אוצר מטבעות היהודים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 112-113; י' תבורי (לעיל, הערה 9), עמ' 189.

22. ויקרא רבה פרשה ל, מהד' מרגליות עמ' תרצד-תרצה.

החשמונאים של יוחנן הורקנוס וכן במטבעות אלכסנדר ינאי והורדוס (לוח ע אצל משורר) ובמטבעות הורדוס (לוחות 55, 56 אצל משורר).
 כף תמר במשמעות של ניצחון מופיעה גם בתיאור ההגעה של שמעון לירושלים, לאחר כיבוש החקרא בספר מקבים א:

ויבואו אליה בשלושה ועשרים לחודש השני בשנה האחת ושבעים ומאה בתודה ובכפות תמרים בכינורות ובמצלתיים ובנבלים ובנגינות ובשירים כי נשמד אויב גדול מישראל ויצוה לחוג מדי שנה את היום הזה בשמחה ויבצר את הר המקדש אשר אצל החקרא וישב שם הוא ואשר עמו.²³

הפרשנות הלאומית במשמעות של סמל לניצחון עשויה להסביר גם את השימוש הנפוץ בסמלי ארבעת המינים במטבעות המרד הגדול ומרד בר־כוכבא, שיידונו בסעיף הבא. ייתכן שניתן לשלב בין הטעמים ולראות בשימוש שנעשה בכף התמר בהקשר של ניצחון כנובע ממשמעותו הן כסמל הניצחון המוכר מאוצר הסמלים ההלניסטי הן בגלל המצווה הקדומה שנתקשרה במקדש – מרכז הלאומיות היהודית. השילוב בין המגמות עיצב במהלך השנים את סמל ארבעת המינים כסמל לאומי־דתי מובהק. אם נוסיף לכך את האיסור לצייר דמות אדם, ועל אחת כמה וכמה דמויות מיתולוגיות, איסור שנשמר בקפדנות במטבעות היהודים – כל אלו הקנו ברכות הימים לארבעת המינים מעמד של בכורה בין הסמלים הלאומיים היהודיים. סמל ארבעת המינים שיקף את הכמיהה לניצחון על האימפריה הכובשת והמשעבדת, מתוך רצון להשיב את המקדש – סמל הקיום הלאומי־דתי. ההתמקדות בסמל זה התגברה, לדעתי, במיוחד בשעה שחסרונו של המקדש הורגש בעצמה גדולה: בימי מרד החשמונאים טרם חנוכת המקדש, ובימי מרד בר־כוכבא.

ג. בין המרד הגדול למרד בר־כוכבא – שינוי פנים במטבעות המרד

בשתי התקופות של המרידות ברומאים – המרד הגדול ומרד בר־כוכבא, נעשה שימוש נרחב בסמלי ארבעת המינים. הואיל ותקופה זו עשירה יחסית במקורות מגוונים, לפיכך ניתן להשוות בין מקורות ספרותיים ובין ממצא ארכאולוגי, וליצור תמונת פסיפס שלמה יותר בנוגע לנוהגי התקופה, דבר שקשה יותר לעשות בתקופות הקודמות. כבר לפני למעלה ממאה שנה עמדו חוקרים על הזיקה בין ממצא המטבעות ובין פרטי ההלכה שנוסחו במקורות הספרותיים, כגון: גובה הלולב מול שאר הענפים, כיוון האחיזה של האתרוג וזיהוי הכלי שאיגד את שלושת הענפים (לולב, הדס וערבה) כמתואר

23. א' רפפורט, ספר מקבים א, מבוא, תרגום ופירושו, ירושלים תשס"ד, עמ' 307.

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

בתוספתא.²⁴ ההשוואה המרתקת ביותר, לטעמי, היא ההבחנה שעמד עליה ד' שפרבר, שסמל ארבעת המינים במטבעות מרד בר-כוכבא כולל ענף אחד מכל אחד מהמינים (ראה איורים מספר 1 ו-2), כדעת רבי עקיבא:

רבי ישמעאל אומר: שלשה הדסים ושתי ערבות לולב אחד ואתרוג אחד, אפילו שנים קטומים ואחד אינו קטום. רבי טרפון אומר, אפילו שלשתן קטומים. רבי עקיבא אומר, כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך הדס אחד וערבה אחת (סוכה פ"ג מ"ד).

ההתאמה המפתיעה בין הקביעה ההלכתית של רבי עקיבא ובין התמונה הבולטת העולה ממטבעות מרד בר-כוכבא, מהווה עדות נוספת להשפעה ולמנהיגות הבלתי-מעוררת של רבי עקיבא בתקופה הנידונה.²⁵ על קביעתו של שפרבר וההולכים בעקבותיו, ערער

איור מספר 1: מטבע מתקופת מרד בר-כוכבא. בצד אחד הכיתוב "לחרות ירושלים" עם ארבעת המינים. בצד השני דגם של המקדש והכיתוב "שמ עון".

איור מספר 2: מטבע מתקופת מרד בר-כוכבא. ארבעת המינים עם הכיתוב "לחרות ירושלים".

24. תוספתא סוכה פ"ב ה"י, מהד' ליברמן עמ' 265. ראה: ד' שפרבר, 'עיונים במטבעות בר כוכבא', סיני נה, תשכ"ה, עמ' לז-מא, והפניות שם.

25. הסבר מרתק למשמעותה של הלכת רבי עקיבא בנוגע למספר המינים מצוי בדבריו של י' נגן (לעיל, הערה 15, עמ' 103). נגן טוען שגישתו של רבי עקיבא נובעת מתפיסתו האגדית שכל אחד מהמינים מייצג את ה', ולפיכך יש לקחת ענף אחד מכל מין.

לאחרונה ז' עמר בספרו על ארבעת המינים. עמר טען, שבהתבוננות דקדקנית במטבעות מרד בר-כוכבא, ניכרים ההדסים הרבים שמקיפים את הלולב והערבה (ראה איורים מספר 1 ו-2), ושהמסקנה אודות משנת רבי עקיבא אינה נכונה.²⁶ קשה, כמובן, להכריע באופן מוחלט במחלוקת זו הנוגעת לפרשנות הדומם, אולם ייתכן שדווקא נתונים אחרים הקיימים במטבעות אלו עשויים לשפוך אור על סוגיות בעלות עניין.

פרשנות מורחבת יותר להשוואה בין הממצא הנומיסמטי ובין הספרות ההלכתית הוצגה על ידי י' משורר. משורר ניתח את ההבדלים בין תמונת ארבעת המינים במטבעות המרד הגדול ובין תמונתם במטבעות מרד בר-כוכבא, תוך השוואתם לספרות ההלכתית בת התקופה.

משורר עמד על שלושה הבדלים:

1. במטבעות המרד הגדול ענף ההדס כולל ענבים (ראה איור מספר 3) בניגוד למטבעות מרד בר-כוכבא (ראה איורים מספר 1 ו-2).
2. במטבעות המרד הגדול הלולב פתוח (ראה איור מספר 4), ואילו במטבעות מרד בר-כוכבא הלולב סגור (= כפות בלשון חז"ל – ראה איורים מספר 1 ו-2).

איור מספר 3: מטבע מתקופת המרד הגדול. הכיתוב: "שנת ארבע חצי". על המטבע מופיעים שתי אגודות ואתרוג אחד. ניתן להבחין בנקודות קטנות המפוזרות בין ענפי ההדס ומייצגות את פרותיו.

איור מספר 4: מטבע מתקופת המרד הגדול. הכיתוב: "שנת ארבע". על המטבע מופיעים שני אתרוגים ואגודה אחת.

26. ראה: ז' עמר (לעיל, הערה 10), עמ' 65. עמר רואה בתופעת ריבוי הענפים המצוירים במטבעות בר-כוכבא, ראשיתו של מנהג המתועד בספרות הגאונים, המוכר לנו מן המנהג של יהדות תימן.

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

3. במטבעות המרד הגדול האתרוג הוא בעל צורה סגלגלית הדומה במקצת ללימון (ראה איורים מספר 3 ו-4), בעוד שהאתרוג במטבעות מרד ברכוכבא הוא בעל מותן כשל בוטן (ראה איור מספר 2).

ההבדל השלישי מוסבר על ידי משורר כהבדל טכני, הקשור לזנים השונים של האתרוגים ששימשו בשתי התקופות.²⁷

בנוגע לשני ההבדלים הראשונים, משורר מציע הסבר מהותי הקשור להתפתחות ההלכתית של מצנות ארבעת המינים. השוני בהופעת ענבי ההדס מוסבר על ידו באמצעות המשנה במסכת סוכה: "נקטם ראשו, נפרצו עליו, או שהיו ענביו מרובות מעליו – פסול, ואם מיעטן – כשר" (סוכה פ"ג מ"ב). משורר מציע, שבשלהי תקופת הבית השני עדיין לא הקפידו על 'ניקיונו' של ההדס מן הענבים, ואילו במהלך השנים שביין המרידות עוצבה ההלכה התנאית הפוסלת את ההדס מרובה הענבים והמחייבת את מיעוטו. באופן דומה ניתן להסביר את ההבדל בין מראה הלולב הפתוח במטבעות המרד הגדול ובין מראה הלולב הכפות שבמטבעות מרד ברכוכבא. המשנה קובעת: "נקטם ראשו נפרצו עליו – פסול, נפרדו עליו כשר" (שם מ"א). הלולב המצוי במטבעות המרד הגדול הוא לולב פתוח. ייתכן שהוא משקף את הנוהג הקדום שאין לחייב לולב סגור, ואילו הלולב המצוי בתמונת מטבעות מרד ברכוכבא הוא תמיד לולב סגור ('כפות', בלשון חז"ל), המשקף את ההלכה הנורמטיבית המגבילה את המרחב המותר בכף תמר לגיל הצעיר, שבו עדיין הלולב סגור כמובא במשנה.²⁸

בנוסף להבחנות אלו, ניתן לדעתי להוסיף את הערתו של שפרבר ולהרחיבה. בתמונת ארבעת המינים במטבעות המרד הגדול לא קיימת אחידות בנוגע לכמות הפריטים בארבעת המינים; בחלק מהמטבעות מצוירים שני אתרוגים (ראה איור מספר 4 – 214 אצל משורר),²⁹ ובחלק: שני לולבים (שני איגודים, ראה איור מספר 3 – 211, 212, 213 אצל משורר). לעומת זאת, תמונת ארבעת המינים במטבעות מרד ברכוכבא כוללת תמיד פריט אחד כשיטת רבי עקיבא, או כדעת התנאים האחרים מכל מקום, שיש להקפיד על לולב אחד ועל אתרוג אחד.³⁰

27. על ניסיונות בוטניים להסביר תופעה זו ראה: ז' עמר (לעיל, הערה 10), עמ' 33-35.

28. הפרשנות שהצעתי שונה בנקודה זו מפרשנותו של י' משורר (לעיל, הערה 21, עמ' 113), שהבין בטעות, לדעתי, את הפסיקה: "נפרדו עליו כשר", ופירשן בדומה לתמונת הלולב במטבעות המרד הגדול, בלולב פתוח.

29. ההפניות הן ללוח המטבעות בספרו של י' משורר (לעיל, הערה 21).

30. ז' עמר (לעיל, הערה 10, עמ' 8) יצא כנגד הניסיון לדייק מן הפרטים בתמונות המטבעות ולהסיק מהן מסקנות הלכתיות, וטען שההבדלים נובעים משיקולים טכניים שונים של האמנים שעיצבו את המטבעות.

אם אכן הבחנות אלו נכונות, אזי ההשוואה שבין תמונות ארבעת המינים בין שני המרידות פותחת בפנינו חלון מרתק על תקופה רבת-משמעות מבחינת ההתפתחות ההלכתית בנוגע לארבעת המינים בפרט, ואולי גם ביחס להתפתחות ולהתגבשות של פרטי הלכה בתחומים נוספים.³¹

בנוגע להבחנות הדקות הנזכרות, ייתכן באמת שנכון להפעיל מידה רבה יותר של זהירות, ולא להיחפז למסקנות שיש בהן פרשנות מרחיקת לכת בנוגע לתהליך העיצוב של הלכות ארבעת המינים. אולם, לצד אלה יש לשים לב להבדל רב-משמעות בין ההופעה של ארבעת המינים במטבעות המרד הגדול ובין הופעתם במטבעות מרד בר-כוכבא. הבדל זה עשוי להשליך על שינוי תפיסתי ביחס לארבעת המינים בין התקופות. סמלי ארבעת המינים המופיעים על גבי מטבעות מרד בר-כוכבא מיוחדים במינם. הם מופיעים על המטבע היקרה והגדולה שבין מטבעות מרד בר-כוכבא – הטטרדרכמה (ארבעה דינרים = סלע – ראה איור מספר 1).³² מטבע זה עשויה כסף, ומשקלה נע בסביבות 14 גרם. בצדה האחד מופיעה תמונתם הברורה של ארבעת המינים, ובצדה השני – צורת המקדש.³³ יש לציין, שתופעה ייחודית זו מאפיינת את הממצא הנומיסמטי משלוש השנים של המרד. ממצא זה עשוי ללמד, לדעתי, על המעמד הייחודי שניתן לארבעת המינים במטבעות מרד בר-כוכבא, ועל החשיבות והסמליות הרבה שנודעה לארבעת המינים בנקודת הזמן הזו של המרד. במטבעות היהודים מימי המרד הגדול, לעומת זאת, מצויה התמונה של ארבעת המינים על מטבע רגילה, שאינה בולטת בחשיבותה. כמו כן, במטבעות מימי המרד הגדול לא קיימת הטבעה של חזית המקדש. נראה, שישנה סיבה אחת למקומם המשני של ארבעת המינים במטבעות המרד הגדול, ולהיעדר תמונת המקדש ממטבעות אלו. בתקופה שקודם לחורבן הבית לא הטביעו את תמונת ההיכל היות שלא היה בכך צורך, שהרי ניתן היה לראות את הדבר האמתי עומד ומתנוסס לעיני כול. גם מצוות ארבעת המינים, קרוב לוודאי, בעיקר

31. ייתכן שניתן ללמוד מכאן על תהליך ההתפתחות של ההלכה, מנוהג פתוח טבעי לפסיקה נורמטיבית חד-משמעית, שחלה ביחס להלכות ארבעת המינים בין התקופה שלאחר החורבן ובין תקופת המרד הגדול. בשלהי הבית, ארבעת המינים היו לעתים כוללים ענבים והלולים היו פתוחים, מספר המינים לא היה קבוע ומוחלט. לאחר החורבן, נקבעו ההגדרות הנורמטיביות ההלכתיות, ואנו רואים התאמה רבה בין הציור ובין הלכות המשנה.

32. מטבעות אלו מכונות 'סלע נירונית' (ראה למשל: כלים פי"ז מי"ב), הואיל והוטבעו בימי נירון; עיין: 'משורר (לעיל, הערה 21), עמ' 123.

33. יש שטענו שזוהי חזית המקדש שבנה הורדוס, שחרב בשנת 70, ושהיא צוירה על סמך הזיכרון של החכמים שזכרו את מראה הבית השני. אחרים הציעו, שמדובר בתכנית הבית השני על פי תכניתו של בר-כוכבא, או בשולחן לחם הפנים, ויש שהציעו שזוהי תמונתה של הסוכה (רשימה ביבליוגרפית אצל 'משורר, לעיל, הערה 21, עמ' 127).

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

במקדש, לא נזקקה להוכחה ולהדגשה מיוחדת בציורי המטבעות. ארבעת המינים בתקופה זו היו מרכיב אחד, שבמובן מסוים היה משני בחשיבותו, מול העולם השלם של עבודת המקדש. לפיכך, אין זה מפתיע שסמלם לא תפס מקום מרכזי ומשמעותי בעולם הסמלים היהודי שמתקופת הבית ובמטבעות המרד הגדול.

כשישים שנה אחר כך, לאחר שהמקדש כבר לא היה קיים, השתנתה התמונה באופן דרמטי. לפתע, ארבעת המינים תפסו מקום מרכזי בעולם הסמלים היהודי. הם היו סמל לגעגועים לעולם המקדש, וסמל המעורר לניצחון למען השבת הלאומיות היהודית. הסמאות 'חירות ירושלים' ו'גאולת ציון', שהופיעו על מטבעות המרד הגדול, קיבלו צורה ופנים מוחשיים – מצד אחד חזית המקדש ומצד שני ארבעת המינים.³⁴ בדומה לימי החשמונאים, בימי מרד בר-כוכבא ניתן היה לקיים את מצוות ארבעת המינים גם מחוץ למקדש (כך אנו למדים מאיגרות בר-כוכבא, שיידונו בהמשך), אולם מסתבר שמציאות זו לוותה בתחושה של החמצה ושל געגועים לדבר האמתי – נטילת ארבעת המינים במקדש. ההצמדה בין ארבעת המינים ובין המקדש – שהייתה אולי מובנת מאליה בזמן הבית השני ולכן לא נזקקה לציור תעמולתי – הפכה להיות לגמרי לא מובנת מאליה בתקופת מרד בר-כוכבא. מסיבה זו הפכו ארבעת המינים והמקדש לסמל לגעגועים ולכמיהה לימים אחרים. ארבעת המינים קיבלו אז את המשמעות המשלבת בין סמל של ניצחון צבאי ובין סמל הלאומיות – הדתית היהודית – בית המקדש.

על החשיבות שנודעה לקיום מצוות ארבעת המינים בתקופת מרד בר-כוכבא ניתן ללמוד מתוך אחת מהאיגרות של בר-כוכבא:³⁵

שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה. שלחת לך תרי חמרין די תשלח עמהן תר גבריין לות יהונתן בר בעיין ולות מסבלה די יעמרן וישלחן למחניה לותך ללבין ואתרגין. ואת שלח אחרנין מלותך וימטון לך הדסין וערביין. ותקן יתהן ושלח יתהן למחניה... הוא שלם.

[תרגום: שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה. שלחתי לך שני חמורים כדי שתשלח עמהם (שני) גברים אל יהונתן בר בעיין ואל מסבלה שיעמיסו וישלחו למחנה שלך לולבים ואתרוגים. ואתה שלח מאצלך ויביאו לך הדסים וערבות. התקן אותם ושלח אותם למחנה... היה שלום.]

34. כאמור, גם קודם לכן הופיעו ארבעת המינים במטבעות המרד הגדול, וכף התמר במטבעות החשמונאים, אולם הופעתם הייתה מינורית, במטבעות מועטות, ללא הבלטת יתר וללא קשר דווקא למקדש.

35. 'ידין, מערות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"א, תעודה 15. בנוגע לקיום מצוות בכלל בתקופת מרד בר-כוכבא ראה: א' אופנהיימר, 'בר-כוכבא וקיום המצוות', בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא, מחקרים חדשים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 140-146.

סביר להניח, שהרקע הראלי לאיגרת זו הוא הצורך הפשוט לספק את הצרכים הדתיים של הלוחמים של בר-כוכבא. אולם, ייתכן שהצירוף בין תוכן האיגרת ובין הסמלים המשתקפים מתוך מטבעות התקופה, מלמד על המעמד הייחודי של ארבעת המינים בתקופת מרד בר-כוכבא כסמל מרכזי המבטא את הכמיהה לניצחון ולבניין המקדש, כמעין נס ודגל העומדים לפני הלוחמים והממריצים אותם להילחם. סמליות זו הניעה את מנהיגי המרד לעשות מאמצים ניכרים על מנת לספק ללוחמים את ארבעת המינים ולחזקם בתקוות הניצחון.³⁶

השימוש בלולב ובתמר באוצר הסמלים היהודים הורחב עד כדי כך, שנדמה שבשלב כלשהו הופך התמר להיות אפיון וזיהוי סמלי לזהות הלאומיות היהודית לא רק באוצר הסמלים היהודים, אלא באופן מפתיע, גם בסמלים ללאומיות היהודית אצל כובשים זרים. עובדה זו עולה באופן בולט במטבע יהודה השבויה (ראה איור מספר 5), המסמלת את יהודה השבויה היושבת תחת תמר. כך גם ניתן לראות במטבע של הקיסר נרווה מרומא משנת 96 לספירה המציינת את ביטול המס על היהודים בצירוף עץ התמר ומסביבו הכתובת הלטינית: Fisci Iudaei Calvnia Svablata שפירושה: בוטלו ההטרדות בגלל המס היהודי.³⁷ הדימוי של כנסת ישראל לתמר זכה כמובן לביטויים רבים במדרש ובפיוט כפרשנות וכהרחבה לפסוק האלגורי: "זאת קומתך דמתה לתמר"

איור מספר 5: מטבע יהודה השבויה. עץ התמר – סמל ליהודה.

36. מעניין לציין בהקשר זה אירוע מעורר השראה דומה, בן תקופתנו. הרב יהודה עמיטל זצ"ל, ראש ישיבת 'הר עציון', סיפר על מאמצים עילאיים שעשה מפקד חטיבה במלחמת יום הכיפורים על מנת לספק ללוחמיו ארבעה מינים תוך כדי הקרבות, ועל הכוח הרוחני והמורלי שהיה טמון במעשה זה. ראה: 'עמיטל, מעלות ממעמקים, אלון שבות תשל"ד, עמ' 46.

37. 'משורר (לעיל, הערה 21), עמ' 131.

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

(שה"ש ז', ח.)³⁸ נדמה, שהשימוש הנרחב שנעשה בתמר ובלולב כסמל ללאומיות יהודית, יצר רקע נרחב גם לכתיבה ספרותית במדרש ובפיוט למשמעות המטפורית של התמר ושל ארבעת המינים.

ד. תקופת המשנה והתלמוד: ארבעת המינים – עבודת ה' ללא מקדש

בתקופה שביין המרידות ולאחר כישלון מרד בר-כוכבא, התגבשו ונוסחו העקרונות ההלכתיים והמחשבתיים של ארבעת המינים בספרות התנאים לענפיה השונים. ניסוחים אלה מציגים תמונה רחבה של פרטי המצווה ומשמעויותיהם, והם משקפים, לכאורה, את הנוהג שלאחר החורבן. אולם כידוע, בספרות התנאים קיימים רבדים קדומים, המשקפים את ההלכה שלפני החורבן. באמצעות ההשוואה בין הרבדים השונים בספרות התנאים, ניתן לעמוד על ההתפתחות שחלה במצוות שונות מימי הבית השני ועד לתקופה שלאחר כישלון מרד בר-כוכבא, שבה נקבעו עקרונות ופרטים רבים, שעיצבו את נוהג המצווה באופן שהוא מוכר לנו עד היום.

מקור חשוב המצביע על המעבר שביין התקופות הוא קובץ התקנות של רבן יוחנן בן זכאי. תקנות אלו נועדו ברובן להסדיר את המנהג באותן מצוות שהיו כפופות במידה מסוימת למקדש, אך ניתן היה לקיימן גם מחוצה לו, ולפיכך נדרש לעצבן מחדש.³⁹ כפי שהצגנו בסעיפים הקודמים, אמירה זו מאפיינת את מצוות ארבעת המינים: "בראשונה היה לולב נטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד. משחרב בית המקדש, התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב נטל במדינה שבעה, זכר למקדש" (סוכה פ"ג מ"ב). תקנת ר' יוחנן בן זכאי חיזקה את מעמד המצווה בגבולין ואפשרה את המשך קיומה לאורך שבעת ימי החג, גם ללא קיומו של המקדש. חיזוק מעניין נוסף קיבלה המצווה, ובמובן מסוים אף יותר מן הנוהג שבזמן הבית, ביום טוב שחל להיות בשבת. על ההתפתחות שחלה בנוגע לסוגיה זו ניתן ללמוד מתוך ההשוואה בין שתי משניות במסכת סוכה:

38. בנוגע לעץ התמר ולמשמעותו באמנות היהודית ראה: S. Fine, 'On the development of a symbol: the date palm in Roman Palestine and the Jews', *JSP* 4, 1989, pp. 105-118. עוד בנוגע למשמעות הסמלית של עץ התמר ראה: א' אביצור, 'התמר כסמל לכנסת ישראל – על סמליות ומשמעותה', על אתר ב, תשנ"ו, עמ' 33-36.

39. על המשמעות של תקנות ר' יוחנן בן זכאי בפרט והנהגות דור יבנה בכלל ראה: ש' ספראי, 'בחינות חדשות לבעיית מעמדו ומעשיו של רבן יוחנן בן זכאי לאחר החורבן', בתוך: מ' דורמן ואחרים (עורכים), מחקרים בתולדות ישראל ובלשון העברית: ספר זיכרון לגדליהו אלון, תל אביב תש"ל, עמ' 203-226. פרשנות היסטורית אחרת הוצעה על ידי ד' גודבלאט, 'יהודי ארץ ישראל בשנים 70-132', בתוך: א' רפפורט (עורך), 'יהודה ורומא – מרידות היהודים, ההיסטוריה של עם ישראל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 168-169.

סוכה פ"ג מי"ג

סוכה פ"ד מ"ד

מצות לולב כיצד

יום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת מוליכין את לולביהן להר הבית והחזנין מקבלין מהן וסודרין אותן על גב איצטבא והזקנים מניחין את שלהן בלשכה ומלמדים אותם לומר כל מי שמגיע לולבי בידו הרי הוא לו במתנה למחר משכימין ובאין והחזנין זורקין אותם לפנייהם והן מחטפין ומכין איש את חברו וכשראו בית דין שבאו לידי סכנה התקינו שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו.

יום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת כל העם מוליכין את לולביהן לבית הכנסת

למחרת משכימין ובאין כל אחד ואחד מכיר את שלו ונוטלו מפני שאמרו חכמים אין אדם יוצא ידי חובתו ביום טוב הראשון של חג בלולבו של חברו ושאר ימות החג אדם יוצא ידי חובתו בלולבו של חברו.

שתי המשניות מנוסחות באופן דומה, ושתייהן מבוססות על שני עקרונות משותפים: 1. אין להעביר ארבעה מינים מרשות לרשות בשבת, ובכל זאת יש ליטול אותם בבית המקדש, בבית הכנסת או בבית; 2. ביום טוב ראשון אדם חייב ליטול ארבעה מינים השייכים לו. מלבד אלו, שתי המשניות פותרות את הקונפליקט בדרכים שונות, וככל הנראה הדבר קשור לתקופות השונות שעליהן המשניות מדברות. הנוהג הקדום של נטילת לולב בשבת מתואר, ככל הנראה, בפ"ד מ"ד. המשנה מתארת שני שלבים (בצד השמאלי בטבלה): בתחילה הביאו עולי הרגל את ארבעת המינים להר הבית לפני שבת, החזנים היו מסדרים אותם על האצטבה, ובשבת היה כל אחד מקבל לולב כלשהו, כשהוא מקפיד לוותר על המינים שרכש על מנת להעניקם למי שיגיע לידו, כדי שיצא ידי חובה בלולב השייך לו. נוהג זה פסק, על פי המתואר במשנה, בשל הסכנה שנוצרה כתוצאה מן הלחץ הרב של האנשים הרבים שהגיעו להר הבית, והחטיפה של המינים זה מזה. לפיכך, בשלב השני נתבטל המנהג ליטול את המינים בהר הבית בשבת, ומצוות הנטילה עברה מן המקדש אל הבתים הפרטיים. השלב השלישי, לאחר חורבן המקדש, מתואר בנפרד בפ"ג מי"ג (בצד הימני של הטבלה).⁴⁰ על פי הנוהג החדש, העבירו העם

40. ההתייחסות לנאמר בפ"ג מי"ג כהלכה מאוחרת יותר, נובעת בראש ובראשונה מן האזכור של בית הכנסת כתחליף להר הבית, הנזכר בפ"ד מ"ד. ניתן ללמוד זאת גם מן ההקשר הרחב של פרק שלישי שבו משובצות תקנות ר' יוחנן בן זכאי מן הזמן שלאחר החורבן, ומן המשניות בפרק זה העוסקות בנוהגים הקשורים לנטילת הלולב בשבת, שבהן נזכרים שמות של תנאים מן התקופה שלאחר החורבן. לעומת זאת, המשניות העוסקות בנטילת הלולב במהלך פ"ד מתייחסות לתקופת הבית השני, כפי שניתן ללמוד הן מן האזכור המפורש של הר הבית הן מן

את ארבעת המינים לבית הכנסת לפני שבת, ובמהלך השבת הגיעו המתפללים לבית הכנסת והכירו את ארבעת המינים שלהם. תקנה זו מחזירה אפוא את מצוות נטילת ארבעת המינים להתכנסות הציבורית גם בשבת, כבשלב הראשון שנהג בזמן הבית. יתר על כן, נוהג זה אפשר לכל אדם ואדם ליטול את ארבעת המינים שלו, ללא הזדקקות לפתרון ההלכתי שנהגו בו בהר הבית, של נתינת המינים במתנה. סביר להניח, שהאפשרות ליטול ארבעה מינים בשבת השייכים לבעליהם מלכתחילה, מבלי שמעבירים אותם מרשות לרשות, נובעת מן הנסיבות השונות שנוצרו לאחר החורבן, ובעיקר מן ההיקפים השונים של האוכלוסין שהגיעו לבתי הכנסת מול אלה שהגיעו להר הבית כשהמקדש היה קיים. במובנים מסוימים, צריך לומר, היו אלה ימיה הטובים ביותר של מצוות ארבעת המינים, שבהם תפסה המצווה מקום מרכזי בעבודה של חג הסוכות בבית הכנסת, הן בשבת הן בשאר ימות השבוע. הנוהג ליטול ארבעה מינים בשבת פסק במהלך השנים בהשפעת הפסיקה הבבליית, וכדרך שאנו נוהגים היום ליטול ארבעה מינים במשך שישה ימים, גם כשהיום הראשון חל להיות בשבת.⁴¹

חג הסוכות בבית הכנסת מתקופת המשנה והתלמוד היה חסר את העולים הרבים לרגל, ואת הקרבנות המרובים והמיוחדים של חג הסוכות. ארבעת המינים היו, למעשה, הסממן החיצוני היחיד שייחד את חג הסוכות משאר הימים הטובים בבית הכנסת. עובדה זו כשלעצמה העצימה את ארבעת המינים והפכה אותם למרכזיים, ותקנות ר' יוחנן בן זכאי וממשיכיו מיסדו מעמד זה ביתר שאת.

אולם, בתקופה שקדמה למרד בר-כוכבא, הוקפאו לשעה תהליכים אלו. הרצון הממשי לבנות מחדש את המקדש ולהשיב את העבודה הנורמטיבית למקומה, עמד בניגוד לעולם הדתי החדש, שיצר אלטרנטיבות למקדש ולעבודתו. לזמן קצר התחזקו המגמות להשבת עטרה ליושנה. סמלי ארבעת המינים הניכרים על מטבעות המרד לצד התמונה של חזית המקדש, משקפים שאיפה זו.

הקונטקסט בפרקים אלו, שיש בו התייחסות נרחבת לנעשה במקדש. נראה על כן שצדק י"נ אפשטיין (מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 351), שהגדיר את המשניות בפרקים ד-ה במסכת סוכה, כמשנה קדומה, בניגוד למשניות של פרק ג. יצוין, כי הפתרון לסתירה בין המשניות בדרך כרונולוגית (כאן בזמן הבית כאן בזמן שאין בית המקדש קיים), מוצע בתשובה הראשונה שניתנה בגמרא כפתרון לפער שבין שתי המשניות (סוכה מג ע"א - מד ע"א, וראה את דבריו של אפשטיין שם).

41. לאורך תקופת התלמוד המשיך להתקיים המנהג ליטול לולב ביום ראשון שחל להיות בשבת בארץ ישראל, וישנן עדויות על המשך מנהג זה עד לתקופת הגאונים. בדומה לכך, גם בנוגע לתקיעת שופר בראש השנה, ישנן עדויות מן הפיוט הארץ ישראלי על דרכים לתקיעת שופר בראש השנה שחל להיות בשבת. בנוגע לארבעת המינים בשבת ראה: י' תבורי (לעיל, הערה 9), עמ' 186-187, והפניותיו שם. בנוגע לתקיעת שופר בראש השנה שחל להיות בשבת ראה: שם, עמ' 249-252.

לאחר כישלון המרד, נראה שהניצנים להתמודדות עם חיים יהודיים ללא המקדש חזרו והבשילו. התפיסה הקודמת, זו שנוצרה בידי ר' יוחנן בן זכאי והורחבה בידי ממשיכיו בדור יבנה, שעיצבה את החיים היהודיים מחוץ למקדש וסביב בית הכנסת, הלכה והעמיקה. בתקופת המשנה והתלמוד, עם התחזקותו של מוסד בית הכנסת, התעצמו גם הסמלים החדשים-ישנים, שסייעו לחזק את מעמדו של בית הכנסת כמקום האלטרנטיבי למקדש, כ'מקדש מעט'. ארבעת המינים תפסו מקום מרכזי במגמה זו, וכאמור, מעמדם התחזק עוד יותר מאשר בזמן הבית.⁴²

לצד ההתגבשות של תפילות הציבור בבית הכנסת, נקבעו גם הסדרים החדשים של מצוות ארבעת המינים, בדומה לסדרים של מצוות השופר. האפיונים המשותפים של מצוות אלה ניכרים מניסוחי הלכותיהן במשנה:⁴³

מצוות ארבעת המינים בציבור

(סוכה פ"ג מ"ט)

והיכן היו מנענעין בהודו לה' תחלה וסוף ובאנא השם הושיעה נא דברי בית הלל ובית שמאי אומרים אף באנא ה' הצליחה נא אמר רבי עקיבא צופה הייתי ברכן גמליאל ורבי יהושע שכל העם היו מנענעין את לולביהן והן לא נענעו אלא באנא ה' הושיעה.

מצוות שופר בציבור

(ראש השנה פ"ד מ"ה)

סדר ברכות אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עמהן ואינו תוקע קדושת היום ותוקע זכרונות ותוקע שופרות ואומר עבודה והודאה וברכת כהנים דברי רבי יוחנן בן נורי אמר ליה רבי עקיבא אם אינו תוקע למלכיות למה הוא מזכיר אלא אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עם קדושת היום ותוקע זכרונות ותוקע שופרות ותוקע ואומר עבודה והודאה וברכת כהני.

42. כאן אולי מתבטא יתרונה הגדול של מצוות ארבעת המינים, שבזמן הבית הייתה משנית לעבודת הקרבנות. בבית הכנסת ניתן להמשיך ולקיימה, והיא הופכת להיות מרכזית יותר. עיין: ש' ספראי, 'התאוששות היישוב היהודי בדור יבנה', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 27-35; הנ"ל (לעיל, הערה 39).

43. הדמיון בהתייחסות לשתי המצוות בספרות חז"ל מצוי גם בתקנות ר' יוחנן בן זכאי, וגם בהתייחסות לקיומן בשבת. ההתייחסות המשותפת בולטת במיוחד בניסוח סיבת האיסור לנטילת הלולב בשבת, לשיטת רבה, שמא ילך אצל הבקי, הרלוונטית יותר לתקיעת שופר הדורשת מיומנות כלשהי ופחות לנטילת לולב. בהמשך דברינו נציג גם את דברי רבי אבהו הדומים בנוגע לשתי מצוות אלו, ואת הופעתן זה לצד זה על הפסיפסים של בתי הכנסת.

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

מצנות התקיעה בשופר בראש השנה שלאחר החורבן השתלבה באמירת שלוש הברכות המיוחדות של תפילת המוסף של ראש השנה, ומצוות נענוע ארבעת המינים השתלבה במהלך אמירת הלל בציבור. בשתי המסכתות (ראש השנה וסוכה) תיאור החובה העיקרי של מצוות אלו מתייחס לעבודה הציבורית, עם הגדרות מדויקות היכן יש לתקוע והיכן הוא מקום הנענועים. השופר וארבעת המינים הפכו למרכיבים המרכזיים בעיצוב ייחודה של עבודת ה' בבית הכנסת במועדים אלה, והאפשרות לקיימן ביחיד מופיעה כחריג, וכמקרה יוצא דופן:

מצוות ארבעת המינים ביחיד

(סוכה פ"ג מ"ט)

מי שבא בדרך ולא היה בידו לולב
ליטול לכשיכנס לביתו יטול על שלחנו
לא נטל שחרית יטול בין הערבים שכל
היום כשר ללולב.

מצוות שופר ביחיד

(ראש השנה פ"ד מ"ט)

מי שברך ואחר כך נתמנה לו שופר תוקע
ומריע ותוקע שלש פעמים כשם ששליח
צבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב.

כשלא מתאפשר לקיים את מצוות השופר או את ארבעת המינים בציבור, מותר ואף חייבים לקיימן ביחיד כשמתאפשר. אולם ברור, שהדרך הראויה יותר לקיום המצווה היא במעמד הציבור בבית הכנסת כמקום מקדש מעט.
בתוספתא סוכה מסופר על נוהגם של אנשי ירושלים להסתובב ממקום למקום עם ארבעת המינים:

אמר ר' לעזר בי ר' צדוק כך היו אנשי ירושלים נוהגין נכנס לבית הכנסת לולבו בידו עמד לתרגם ולעבור לפני התיבה לולבו בידו עמד לקרות בתורה ולישא את כפיו מניחו בארץ יצא מבית הכנסת לולבו בידו נכנס לבק' את החולי' ולנחם אבלים לולבו בידו נכנס לבית המדרש נותנו לבנו או לשלוחו ומחזירו לתוך ביתו.⁴⁴

ליברמן טוען שזוהי ברייתא בבליית, והוא מוכיח זאת מן הירושלמי: "דאמר ר' אילא ותניי תמן כך היה המנהג בירושלם וכו'" (ירושלמי סוכה פ"ג, ג, נד ע"א).⁴⁵ על פי פירושו נראה שמקורו של התיאור בבבל, ולפיכך סביר שהוא משקף מציאות שלאחר מרד בר-כוכבא, תקופה שבה מילאו ארבעת המינים פונקציה מרכזית, ותיאור ההליכה ממקום למקום מחזק זאת. המונח 'אנשי ירושלים', המופיע בברייתא, אינו מחייב שזמנו מזמן הבית. במספר מקומות מונח זה משמש כינוי וייחוס לאנשים שמוצאם מצאצאי אנשים

44. תוספתא סוכה פ"ב ה"י, מהד' ליברמן עמ' 265.

45. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 865 (וראה הפניותיו שם).

שגרו בירושלים, וכפי שכבר טען ש' קליין.⁴⁶ נדמה, שגם תיאור הסיבוכים עם ארבעת המינים מבית הכנסת לבית המדרש, והיעדר האזכור של הר הבית ובית המקדש שבשעה שהיה קיים ריכוז סביבו את ארבעת המינים, מלמדים על המציאות המאוחרת המשתקפת מתוספתא זו, תקופה שבה תפסו בית הכנסת ובית המדרש מקום מרכזי.

מן החובות ההלכתיות של שופר וארבעת המינים, כפי שהן מנוסחות במקורות התנאים, ניתן לעבור להופעתם באמנות בתי הכנסת. ברבים מפסיפסי בתי הכנסת משובצת תמונה של ארון קודש,⁴⁷ או כפי שפירושה מעטים: חזית המקדש,⁴⁸ כשמשני הצדדים מנורה וכליה, שופר וארבעה מינים (ראה איורים מספר 6 ו-7). סמלים אלו משובצים בדרך כלל בספין הקרוב לארון הקודש הפונה לירושלים. נראה, ששיבוץ במקום חשוב זה משקף את התחושה, שבנסיבות שנוצרו לאחר החורבן, אלו הסמלים המתאימים ביותר לבטא את הזיקה לעבודת ה' במקדש. סמל לעבודה הדומה שנהגה בעבר, ושבעזרת השם תנהג בעתיד. הפנייה אל עבר מקום המקדש בירושלים, תוך שימוש במוטיבים הלקוחים מעבודת המקדש, שקיומם מתאפשר בגבולין, היוו ביטוי

איור מספר 6: ארבעת המינים משני צדי ארון קודש, לצד מנורות ושופרות, בפסיפס בית הכנסת בכית אלפא (צילום: זאב רדובן).

46. ראה: ש' קליין, 'שמות קדמונים ומשמעותם', שלוחות סז, תש"כ, עמ' 11. לעומתו גורס ש' ספראי ('קהילא קדישא דבירושלים', ציון כב, תשי"ז, עמ' 183-193) שייתכן שבשלב מסוים בזמן השלטון הסיברי התאפשרו המגורים בירושלים, ושעדויות אלו מלמדות על מגוריהם של החכמים בירושלים.

47. י' בראנד, כלי זכוכית בספרות התלמוד, ירושלים תשל"ח, עמ' 208 ורבים אחרים.

48. א' גרוסברג, 'זכר למקדש בבתי כנסת קדומים', תחומין טו, תשנ"ה, עמ' 483. כך או כך, הציור ופניו לירושלים משקפים את הזיקה למקדש.

ארבעת המינים, מן המקדש לבית הכנסת – עיון בתיאורי קיום המצווה במקורות הקדומים

עמוק ובעל עצמה לבניין הדתי וההלכתי שנוצר לאחר החורבן. במסגרת זו, ניתנה משמעות לארבעת המינים, הדומה למשמעות שניתנה לתקיעת השופר, כקיום אלטרנטיבי לעבודת הקרבנות במקדש. רעיון זה מתבטא בצורה מפורשת בשתי המסכתות על ידי רבי אבהו בן קיסרי שבארץ ישראל, שחי בתקופה שבה החלו לצייר ציורים אלה בבתי הכנסת:⁴⁹

סוכה מה ע"א

אמר רבי אבהו: מאי קראה שנאמר: 'אסרו חג בעבתיים עד קרנות המזבח' (תהילים קי"ח, כז). אמר רבי אבהו אמר רבי אלעזר: כל הנוטל לולב באגודו והדס בעבותו מעלה עליו הכתוב כאילו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, שנאמר אסרו חג בעבתיים עד קרנות המזבח.

ראש השנה טז ע"א

אמר רבי אבהו: למה תוקעין בשופר של איל? אמר הקדוש ברוך הוא: תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק בן אברהם, ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפני.

איור מספר 7: ארבעת המינים, לצד מחתה שופר ומנורה, באחד משני צדי ארון קודש בפסיפס בית הכנסת בחמת טבריה (צילום: אבי אוחיון; מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

49. ראה מאמרי, 'ציור העקדה בבתי הכנסת העתיקים ומשמעותו', בתוך: א' בזק (עורך), בראש השנה ייכתבון, אלון שבות תשס"ג, עמ' 133-147, ואת ההרחבה בהסבר על התפתחותו של בית הכנסת בזיקה לריבוי של סמל השופר.

הזיקה בין קיום מצוות ארבעת המינים בבית הכנסת ובין קיומה בבית המקדש באה לידי ביטוי מובהק במנהג ההקפות סביב הבימה, שיסודו בדברי המדרש:

‘ואסבבה את מזבחך ה’ (תהילים כ”ו, ו), כדתנינן בכל יום היו מקיפין את המזבח פעם אחת, וכיצד הוא סדר ההקפה כל ישראל גדולים וקטנים נוטלים את לולביהם בידיהם הימנית ואתרוגיהם בידיהם השמאלית ומקיפין אחת, ואותו היום היו מקיפין שבע פעמים. אמר ר’ חייא זכר ליריחו, הא תינח בזמן שיש מזבח, בזמן הזה חזן הכנסת עומד כמלאך האלהים וס”ת בזרועו, והעם מקיפין אותו דוגמת מזבח (ילקוט שמעוני תהילים רמז תשג).⁵⁰

המשמעות המדויקת של מצוות ארבעת המינים אינה ידועה לנו באופן ודאי, וכפי שהדבר עולה מן המדרש:

‘ולקחתם לכם ביום הראשון’ אחר כל החכמה שכתוב בשלמה, שנאמר בו ‘ויחכם מכל האדם’ (מל”א ה’, יא) הניח כל הדברים וישב לו תמה על ארבע מינין הללו זה שאמר הכתוב ‘שלשה המה נפלאו ממני וארבעה לא ידעתים’ (משלי ל’, יח) אלו ארבע מינין שבלולב שבקש לעמוד עליהם⁵¹ (תנחומא אמור כ).

אף על פי כן, קיבלה המצווה מעמד ונוכחות משמעותיים, ובמובן מסוים ביתר עצמה, לאחר החורבן, הן בקיום המעשי לאורך חג הסוכות הן בביטוי הסמלי המצויר בבתי הכנסת הקדומים, כביטוי מוחשי לשאיפה לבניין המקדש, ולעבודת ה’ במקום ובכיוון המייצג את העמידה הקרובה ביותר המתאפשרת מול ה’.

50. עיין: י” תבורי (לעיל, הערה 9), עמ’ 183. במשנה בסוכה (פ”ד מ”ה) מדובר על הקפת המזבח עם ערבה בכל יום, וביום השביעי שבע פעמים. יש לציין גם את מנהג ההקפות סביב המזבח המופיע בספר היובלים (לעיל, הערה 14), כעדות לקיומו של מנהג זה בתקופת הבית.
51. המדרש מתבסס, כמובן, על חוסר הוודאות בנוגע למספר 4 המובע בפסוק.